
Карабах: история в контексте конфликта, Санкт-Петербург, «Вестник», 2014, 404 с.

Ղարաբաղի պատմությունը անճակատման համատեքստում, Մանկու-Պեկերբուրգ, «Վեստնիկ», 2014, 404 էջ

Составителями рецензируемого сборника статей являются К. К. Шукюров и Т. Р. Багиев. Руководителем проекта представлен председатель общества «Европа-Азербайджан» Т. К. Гейдаров – известный предприниматель и промоутер, меценат и председатель «Европейско-Азиатского Общества» (ТЕАС), основанного на созданном в 2006 г. обществе «Лондон-Азербайджан», продвигающем публикации Азербайджана в Европе¹. В основанном в Баку журнале «Visions of Azerbaijan», являющимся европейским политинформационным рупором агитпропа Азербайджана, затрагиваются вопросы международных отношений, нагорно-карабахского конфликта и пр.².

Вся троица создателей – Т. К. Гейдаров, К. К. Шукюров и Т. Р. Багиев – является слаженным триумвиратом, который в 2011 г. в Санкт-Петербурге издал трехтомный сборник документов об Армянском вопросе на Кавказе. Издателем выступило также общество «Европа-Азербайджан»³. К. К. Шукюров, как руководитель научно-исследовательского центра «Азербайджановедение» общества «Европа-Азербайджан», представляет официальную позицию властей перед зарубежной и внутренней студенческой аудиторией⁴. Он периодически выступает на краткосрочных курсах Центра исследования Кавказа для студентов высших учебных заведений, которые по окончании получают сертификаты⁵. Из этого следует, что составители и руководитель проекта сборника действуют целенаправленно, синтезируя предпринимательство, науку и пропаганду воззрений азербайджанского агитпропа на международном рынке.

Рецензируемый нами сборник статей, состоящий из двух частей, включает избранные публикации тринадцати азербайджанских и пяти зарубежных авторов. В предисловии книги выделены особенности издания: представлены профессиональные историки по данной проблематике; содержание статей

¹ Информация о некоторых ключевых контактах ТЕАС в СК, Азербайджане, Брюсселе, Германии и Франции. - <http://teas.eu/ru/our-team>.

² В Баку отмечено 10-летие создания общества «Европа-Азербайджан» и журнала «Visions of Azerbaijan». – <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/2508096.html>; Журнал «Visions of Azerbaijan». - <http://teas.eu/ru/visions-magazine>

³ Армянский вопрос на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий, 1724-1914, сост. Т. К. Гейдаров, Т. Р. Багиев, К. К. Шукюров, СПб., 2011, т. 1-3. - http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis64.exe?C21COM=S&FT_PREFIX=&FT_REQUEST=&I21DBN=IBIS&LG=az&P21DBN=IBIS&S21ALL=&S21CNR=20&S21FM T=fullwebr&S21REF=10&S21STN=1&Z21ID

⁴ Эксперты общества «Европа-Азербайджан» прочли лекцию о нагорно-карабахском конфликте для магистров из Финляндии. - <http://www.vesti.az/news/150245>

⁵ В центре исследований Карабаха завершились очередные краткосрочные курсы для студентов высших учебных заведений. - <http://www.1news.az/politics/20150225013527329.html>

охватывает «принципиальные вопросы» Карабаха и нагорно-карабахского конфликта; построение публикаций представлено не «односторонним» образом, а учитывающим возможные резоны «другой стороны» (с. 2).

Подразумевается, что «армянская сторона» знает материалы научно-практических конференций «Организация освобождения Карабаха» (ООК), проводимых ежегодно 27 мая, в канун провозглашения независимости Азербайджана в 1918 г., хотя в то время Карабах не значился в его составе. Лейтмотив конференций – тезис об экспансионизме Армении против Азербайджана, носящий пафосный характер¹. Все изданные материалы на русском и английском языках презентуются, особенно в центре Агатаюрка, как учебное пособие в «информационной войне с армянами»².

На тринадцатой конференции ООК в 2014 г. пессимистическое заявление о значимости конференций сделал Джамиль Гасанов: «Время работает не на нас, а на армян. К трудной разрешимости этого конфликта приводят коррупция в высших эшелонах азербайджанской власти»³. Основа пессимизма – провал надежд по так «называемому» освобождению «потерянных» территорий⁴.

Соответственно представление рецензируемого сборника статей требует изложения лишь концептуальных узлов исторического процесса Арцаха. Он открывается стержневой статьей д. и. н. С. С. Алиярлы «Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем» (с. 13-43), призванной выстроить логику исторических и современных границ Азербайджана в свете нагорно-карабахского конфликта.

С. С. Алиярлы изложена схема нахождения Арцаха в составе «азербайджанских образований» со стремлением избежать представления реальных доказательств его исторической принадлежности. Он берет «точку отсчета» с 387 г., когда произошел раздел Армении между Византией и Персией, а в 428 г. прекратило существование Армянское царство Аршакидов. Это позволяет, по его мнению, утверждать, что в IV-IX вв. древний Аран (включал население северной части реки Кура) не находился в составе Армении. Вскользь отмечается халифатское 200-летнее господство в регионе, позволяющее игнорировать нахождение Кавказской Албании (Агванка) и Закавказья в провинции халифата аль-Арминия (Армения)⁵, основанной в 701 г.⁶.

Таблица N 1

¹ Карабах вчера, сегодня, завтра, Баку, ч. I-V, 2002-2008; ч. 2, ред. коллегия: А. Абасов, Г. Гаджиев, К. Шукюров, Ф. Ахмедов, П. Гусейн, М. Алиев, Н. Новрузбейли, Ш. Мехиев, Баку, 2009, с. 3. - <https://myaghdam.files.wordpress.com/2010/07/qarabag-rus.pdf>

² Сенжаплы Т. В., В Баку прошла презентация книги «Карабах, вчера, сегодня и завтра». - <http://news.day.az/society/134002.html>; Карабах, вчера, сегодня, завтра. - <http://www.vesti.az/news/20030>

³ Организация освобождения Карабаха провела 13-ую научно-практическую конференцию «Карабах вчера, сегодня, завтра». - <http://ann.az/ru/karabah/#.WGandKLQdU>

⁴ Резанович Е., Карабахский конфликт: вчера, сегодня, завтра. - <http://www.yerkramas.org/ru/page/4/O-nas/84972>

⁵ Армения в далеком прошлом: раннее Средневековье. - <http://history-thema.com>

⁶ Армянский эмират. - <http://ukr-dialog.in.ua/novosti-ukrainy/item/1075-1453265773>

Сжатая канва истории Арцаха

Азербайджанский подход	Армянский подход
<ol style="list-style-type: none"> 1. 1600 лет Карабах – часть государственных образований на территории Азербайджана. 2. IV-IX вв. древний Аран не находился в составе Армении. 3. С 985 г. Карабах в составе тюркских образований Шедадидов (985/6-1088), Сельджукидов и Ильденизидов (1088-1225), XIII-XIV вв. - господство монголов, 1410-1500 гг. - в государстве Кара и Ак-Коюнлу, 1501-1736 гг. - в государстве Сефевидов, 1747-1822 гг. - «самостоятельное Карабахское ханство» (с. 15-19). 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Арцах (Уртехе) – VIII в. до н. э. – в составе Урарту (Ванское царство)¹. 2. Арцах и Армения, 550-331 гг. до н.э в составе Ахменидской Персии. 3. Арташесидская Армения 189 до н.э.- 12 н. э. 4. Арцах в составе Аршакидской Армении с 66 по 428 гг. 5. VIII-XI вв. - Арцах в царстве Армении под властью династии Багратуни. 6. XI-XIII вв. – княжество Джалалянов. 7. Меликский период в XIV-XVIII вв. 8. Карабахское ханство, 1747-1805 гг. 9. Царское правление до 1917 г.

Ключом подхода является использование понятия «древний Аран» (с. 15, 16), под которым значится левобережная часть реки Куры, на которой базировалась Кавказская Албания, включавшая около 40 северокавказских племен. Временной разрыв в истории Арцаха призван заполнить албанский миф Ф.Дж. Мамедовой в составной истории Азербайджана, стремящейся узреть в албанцах одного из представителей азербайджанцев: «Азербайджанский народ сложился из трех мощных основополагающих этнокультурных пластов - кавказоязычного (албан), персоязычного (мидийского, курдов, талышей, татов) и тюркоязычного»². Отсюда несостоятельное заключение в её статье «Албанские истоки карабахской проблемы»: «С IV в. до н. э. по VIII в. н. э. Арцах – область Кавказской Албании, самого древнего государства Азербайджана» (с. 84). Этот подход она заимствовала у своего духовного наставника З.М. Буниятова, утверждающего в опубликованной в сборнике своей статье «Григорианизация нагорной части Карабаха» о «григорианизации» Арана, албанской церкви и населения нагорной части Карабаха (с. 99-112).

Все это противоречит официальной доктрине Азербайджана, проповедующего братство лишь с турками: «Турция и Азербайджан – один народ, два государства» («Бир миллет-ики довлет»), что не вызывает сомнения у армянской стороны³. Действительно, с 1918 г. официальным языком Азербайджана являлся турецкий – «турк дили», а местное мусульманское население называлось «турки», которые в 1936 г. были заменены на «азербайджан дили» и универсальное

¹ **Балаян В.**, Историография Арцаха (Нагорно-Карабахская Республика), с. 37, 38. – <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no18/2balaian.pdf>

² **Мамедова Ф.**, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 3.

³ **Саргсян Серж**, Турция и Азербайджан - один народ - два государства. - <https://www.youtube.com/watch?v=XGLD4NzXuks>; **Мелик-Шахназарян Л.**, Турция и Азербайджан. Что скрывается за фасадом лозунгов о братстве?- <http://noev-kovcheg.ru/mag/2013-05/3730.html>

понятие азербайджанец¹. Если, по мнению Ф.Дж. Мамедовой, Азербайджан – трехэтносный народ, то и в республике должно быть по крайней мере три государственных языка. Иначе возникает этнический дискомфорт у лезгин, талышей, удинов и др., ибо официальная идеология выдвигает этническую многоликость, а пропагандирует турецкую идентичность. Его основа – этническая память о происхождении от туркменских племен ак- и кара-коюнлу.

Армянский подход четок, поскольку отражает реалии. После падения Урарту в конце VI в. до н. э. Арцах входит в состав Армянского царства Ервандидов, а затем признает зависимость от Персии. При династии Арташесидов он входит в состав Великой Армении, Тигран II (95-55 гг. до н. э.) основывает одну из своих столиц – Тигранакерт в Арцахе. После падения царства Аршакидов в 428 в., Персия в 469 г. создает марзпанство Албания, присоединяя к нему армянские провинции Арцах и Утик². Царство Албании располагалось на северной части реки Кура. Граница между Арцахом (соответственно и Арменией) проходила по реке Кура. Об этом свидетельствуют античные авторы: Страбон (64/63 г. до н. э.-24 г. н. э.), Плиний Старший (23 г. н. э.-79 г. н. э.), Клавдий Птолемей (ок. 90 г. н. э.- ок. 168 г. н. э.), Плутарх (ок. 46 г. н. э.-120 г. н. э.), Дион Кассий (ок. 150 г. н. э.-235 г. н. э.).

В конце V-начале VI вв. на армянской части Агванка возникает Армянское царство Араншакидов во главе с Ваганом Благочестивым (487-510), а затем Михранидов, выступавших также под названием «Алуанк». Оно использовалось как географическое местоположение. Наряду с этим в армянской историографии использовались другие обозначения – «Восточный край Армении», «Северо-восточный край», «Агванский край» и «Армения Глубинная»³. Создание армянского царства Багратуни вновь позволило включить Арцах в состав Армении, где возникают княжества Хачена, Дизака и Парисоса⁴. Между тем арабское господство в Закавказье в VII – начале IX вв. привело к исламизации албанского населения левобережья Куры, оказавшегося под воздействием арабо-иранизации. Часть албанского населения подверглась ассимиляции в XI-XII вв. со стороны вторгнувшихся огуз-сельджукских племен, а другая часть – лезгины, лакцы, удины, табасаранцы и другие – проживают на севере Азербайджана и Дагестана⁵. Духовный центр Албанского патриархата, подчиненный Эчмиадзинскому первопрестолу с 705 г., переносится в Гандзасар. Он становится духовным центром доминирующего в Арцахе княжества Хачен. Правитель княжества Асан-Джалалян имел громкие титулы: «Самодержавный князь князей, владыка Хачена», «Князь Хачена и Арана» «Великий окраинодержатель Албании» и «Царь Албании»⁶. Громкие титулы были призваны обосновать претензии и на управле-

¹ Алекперли Ф., Азербайджанские тюрки – история и современность. - <http://azer-baycanli.org/ru/page110.html>

² История Арцаха. - <http://www.arcax.ru/histori.html>

³ Балаян В., указ. соч., с. 38.

⁴ Краткая история Арцаха (Нагорного Карабаха). - <http://karabakhfacts.com/wp-content/uploads/2014/02/Brief-History-of-Artsakh-Nagorno-Karabakh-RU.pdf>

⁵ Границы Великой Армении и Кавказской Албании и этническая история Арцаха. - <http://www.armenian-history.com/Karabakh/Borders-Caucasian-Albania-and-Armenia.htm>

⁶ Асланов А., К 200-летию Кюрекчайского трактата. Еще раз о меликах Карабаха. - <http://anl.az/el/q/qarabag4/q-3.html>

ние территорий левобережной Куры. С 1240 г. утверждается власть монголов, а с XIV в. их сменило господство туркменских племен – кара- и ак-коюнлу¹.

С XIV в. по конец XVIII в. начинается меликский (княжеский) период Арцаха, когда среди более десятка княжеств выделяются крупные – Хачена, Варанды, Дизака, Гюлистана, Джраберта. В 1736 г. создается союз Хамсы, когда местные мелики с Гандзасарским патриархатом возглавляют армянское национальное движение, а во второй период образуется Карабахское ханство². Имеется точка зрения, что армянские мелики пригласили предводителя племени джеваншир Панах-хана в Арцах для сохранения полунезависимого меликского образования, которое расширилось территориально³. Последующие составные Карабахского вопроса сводятся историками к следующим положениям.

Таблица N 2

Азербайджанская сторона	Армянская сторона
1. Мелики Хамсы – пришельцы.	1. Мелики – представители региона.
2. Ханство Карабах – государство.	2. Протогосударство.
3. Патриотический союз армян и мусульман в Карабахе.	3. С 1780 по 1798 гг. национальная установка меликов.
4. Игнорирование автохтонности армянского населения.	4. Выселение армян Карабах в 1790-е годы.
5. Заселение Карабах армянскими переселенцами.	5. Возвращение в Карабах армян-выселенцев.
6. Нагорный Карабах – неотъемлемая часть Азербайджана.	6. Арцах – вторая “армянская государственность”.
7. Насилие Закрайкома в вопросе Карабах над Азербайджаном.	7. Толерантность Красного Кремля в Карабахском вопросе.
8. Административно-территориальный передел Азербайджана.	8. Урезание территорий армянской автономии.
9. Неизменность существующих границ.	9. Самоопределение армян Нагорного Карабах.

В этом контексте Говхар Н. Мамедова в статье «К вопросу о христианских меликах и меликствах Северного Азербайджана в XVIII веке» уделила внимание происхождению меликов Хамсы и их потомков. По её мнению, за исключением меликов Хачена – Асан-Джалалянов, все остальные – пришлые (с. 187-203). Как толковать историю – это одно, а как представлять – для этого надо быть компетентным историком. Руководитель Гюлистана мелик Абов в начале XVII в. переселился из Ширвана в Арцах, Варандинские мелики Шахназаровы – выходцы из Гегаркуника (Сюник), Дизакский мелик Еган – из села Лори (Лор)

¹ История Арцаха. - <http://www.arcax.ru/histori.html>

² Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII-XIX вв.), с.148-152. - [http://hpj.asj-oa.am/4208/1/2002-3\(145\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4208/1/2002-3(145).pdf)

³ Бабаян Д., Воцарение Панах-хана в Карабахе – национальная трагедия или великая, но до сих пор неизвестная победа Арцахской дипломатии? - <http://www.norawank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENTID=2078>

Сисиана, а мелики Джраберда Израеляны – из с. Хнацах около Гориса (Сюник)¹. Следовательно, все мелики являются жителями региона Большого Сюника (Сюник и Арцах), внутри которого происходили их перемещения.

С. С. Алиярлы находит, что в истории Карабаха XVIII - XIX века занимают «особое место». Он не являлся «персидским полунезависимым ханством», а был государством (с. 20, 21). Между тем есть разные мнения. И. П. Петрушевский отмечает в развитии Азербайджана наличие периода полунезависимых ханств с 1747 по 1828 г. Для этого времени характерным считается существование военной знати, полукочевых племен «кызылбашей» (шамлу, румлу, устаджлу, теке-лю, афшар, каджар, зулкада) и некызылбашские (туркменские племена) – аппарат власти. Военные формирования кочевых племен входили в состав феодального ополчения шахских войск. Представители знати распоряжались землями и пастбищами, являясь крупными землевладельцами². В то же время, указанный отрезок Э. Исмаилов характеризует как ханский период в истории Азербайджана, обусловив зарождение зачатков сугубо «азербайджанской государственности». Наряду с этим он видит в существовании ханств явление, ведущее к «созданию государственных образований»³. Проще было бы сказать, что начался процесс формирования протогосударств. Реализацию этого процесса в Закавказье не допустило присоединение региона к Российской империи, а в Персии – шахская власть. Так что имелась тенденция самостоятельности, но не более.

Азербайджанский автор представляет ту точку зрения, что вначале армянские мелики составили патриотический союз с местными владельцами против «смертельной опасности» в лице Ирана. Если врандинский мелик Шахназар выдал дочь замуж за Ибрагим-хана, то мелики Дизака, Гюлистана и Челябюрта составили оппозицию. Такой подход представляется установкой на сохранение «феодальной раздробленности» в Карабахе, где Ибрагим-хан с Кубинским ханом составили «патриотическую» коалицию. Сепаратизм могли использовать Иран и Турция. Поход персидского Ага Мухаммед-хана в 1795 г. привел к объединению ряда местных ханов с оппозиционными меликами Междлумом и Абовым (с. 21, 22).

Суть явления имеет в основе другой аспект. По опыту Надир-шаха правитель Персии Ага Мухаммед-хан обещал карабахским меликам восстановить их прерогативы и самостоятельность. Однако мелики отвергли предложение, соединив свои силы с Ибрагим-ханом. Исключение составил лишь мелик Междлум Израелян, поскольку не захотел составить временный союз с ханским супостатом. В обороне Шуши приняли участие 15 000 воинов, в том числе 3000 наемных лезгин. В Варанде, Дизаке и Хачене армянские крестьяне составили партизанские отряды

¹ Хасан-Джалалян Е., Краткая история страны Албанской, глава VI. - <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Esai/frametext.htm>; Абрамян Р. М., Мелики Гюлистана (к вопросу происхождения). - <http://armiro.com/down load/meliki gyulistana.htm>; Магальян А., Фальсификация истории меликств Арцаха в азербайджанской историографии. - <http://www.matenadaran.am/ftp/data/Banber20/6.A.Maghalyan.pdf>

² Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XX в., Л., 1949, с. 46-49.

³ Исмаилов Э., Очерки по истории Азербайджана, М., 2010, с. 142, 148. - <http://cliocaucasus.org/assets/files.pdf>

против персидских войск, нанеся им значительный урон на подступах к крепости Шуши. По сообщению просветителя Бакиханова, в защите Шуши отличились мелики Джимшуд Шахназарян и Абов Бегларян¹. В то же время Мирза-Адигезальбек пишет, что Ага Мухаммед-хан, не сумев взять крепость Шуши, по советам Джавад-хана и Мелика Меджлума двинулся на Тифлис².

Карабахский хан учел усиление авторитета армянских правителей. Арест пяти меликов. По мнению Э. Исмаилова, и их остракизм позволил сохранить «целостность» Карабахского ханства³. Наряду с этим следует учитывать проблему позиционирования карабахского хана и меликов в отношениях к России, которая с 1783 г. Георгиевским трактатом сделала попытку закрепиться в регионе.

С. С. Алиярлы отстаивает точку зрения о том, что 14 мая 1805 г. Кюрюкчайским договором Карабахское ханство подчинилось Российской империи в качестве государства⁴. В пользу этого подхода азербайджанские историки приводят ряд аргументов: подписание отдельного договора Карабахом в виде «Клятвенного обещания», заверенное Ибрагим-ханом и главой закавказских провинций Российской державы П. Цициановым; вхождение Карабаха как подлинно азербайджанского ханства с точки зрения преобладавшего на его территории азербайджанского населения и азербайджанской принадлежности правивших в нем феодальных элит (ханской семьи, владельцев крупных земельных угодий, духовенства и т. д.)⁵. В результате Карабахское ханство в 1805 г. преобразуется в удельное владение Российской империи.

Здесь следует расставить акценты: 1) азербайджанцев тогда не было, поскольку тюркские племена не имели азербайджанского сознания; 2) как «государственное образование» Карабахское ханство имело эфемерный характер; так, после гибели Ага Мухаммед-хана Ибрагим-хан признал власть его племянника – Бабахана (Фетх Али-шаха), получил в управление от него Карадаг с доходами и выдал за него дочь (с. 218, 219); 3) император Павел I считал армянских меликов «державными владетелями» Карабаха⁶; 4) Россия рассматривала Карабахское ханство как феодальный институт в составе Персидской державы, преобразованный в удельное владение, которое могла легко упразднить; 4) в 1813 г. Гюлистанским договором Персия уступила Российской империи ряд ханств в Закавказье – Карабахское, Гянджинское, Шекинское, Ширванское, Дербентское, Кубинское, Бакинское и Тальшинское⁷. Уступают и дарят то, чем владеешь. Осуществлен принцип «status quo ad praesentem», сохранения существующего положения⁸.

Так или иначе, эфемерность государственного статуса Карабаха косвенно

¹ **Маилян Ф.**, 33 дня осады Шуши в 1795 году // «Акунк», 2 013, № 9, с. 90-91 (на арм. яз.).

² **Мирза-Адигезальбек**, Катабаг-Наме, Баку, 1950, с. 130. - <http://ebooks.azlibnet.az/book/54nat120715.pdf>

³ **Исмаилов Э.**, указ. соч., с. 147.

⁴ Ф. Ахундов в статье «Карабахское ханство (XVIII в.)» насчитывает 18 государственных образований на территории Азербайджана (с. 205).

⁵ Карабахская хроника. - <http://1905.az/ru/>

⁶ **Мелик-Шахназарян А.**, Варанда - сердце Арцаха. - http://www.aniv.ru/ar_chive/35

⁷ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, сост. С. М. Саядов, Ереван, 2014, ч. 1, с. 83.

⁸ Присоединение Восточной Армении к России (ПВА), ред. Ц. П. Агаян, Ереван, 1972, т. 1, № 494, с. 628.

признает и сам С.С. Алиярлы: «Карабахское ханство в пределах своих государственных границ некоторое время оставалось в составе России вассальным образованием, сохранившим свои внутренние институты и установления, но без права внешних сношений. В 1822 году ханство было упразднено» (с. 25).

Вместо удельного ханства в 1822 г. возникает Карабахская провинция, с комендантским военным управлением, подчиняющимся главе Закавказского края, а в итоге административных реформ входит в состав Шемахинской губернии (1846) и затем Елисаветпольской губернии (1867). Октябрьская революция 1917 г. меняет геополитический ландшафт региона, когда возникает Кавказский Азербайджан, а в 1923 г. – армянская автономия¹.

Корни подобного хода событий для нагорно-карабахского конфликта азербайджанские историки видят в армянском переселении из Персии в российские закавказские владения и покровительстве царизма. Для этого они с удовольствием, под одну копирку, спешат сообщить, что в 1822 г. азербайджанцы (закавказские татары) доминировали в Карабахском ханстве².

Однако перед нами лишь концовка определенной фазы демографического процесса деарменизации Восточной Армении. Персидские и турецкие завоеватели Армении использовали часто депортации («сюргун») армянского населения. Такую меру использовали турки-османы в 1579-1585 гг. в Араратской долине и персы в 1604 г. При этом шах Аббас I осуществил «великий сюргун», выслал 600 000 армян: из Западной Армении – 300 000, из Нахичеванского края – 145 000, из Араратской долины – вначале 60 000 и второй волной – еще 100 000³.

Вторжение в Карабах Ага Мухаммед-хана в 1795 г. вызвало миграционную волну. В 1790-е годы только в Османскую империю из Карабаха выселились около 2650 семейств (13 250 человек). Об этом свидетельствуют надписи армянских надгробных плит в Смирне, Эдирне, Акне и других местах, указывающие о прибытии их владельцев из Карабаха и Сюника, имеются записи карабахского диалекта и свидетельства путешественников. Наряду с этим на коврах Османской империи появляются мотивы армянского ковроткачества из Арцаха и Сюника⁴.

Обострение отношений с Ибрагим-ханом стало причиной обращения меликов Джимшида и Фридона к царю Павлу I от 9 марта 1798 г., где указывалось желание переселить 20 000 подданных семейств (100 000 человек), проживающих в Карабахе, Шеки и Ширване, для создания «Малой Армении» в Мошарском уезде около г. Екатеринодара, входящего в состав Кавказского наместничества (1785)⁵. 2 июня 1799 г. Павел I грамотой разрешил ходатаям и всем карабахским меликам с подданными переселиться в Грузию или в Россию. Ставилась цель усилить «христианскую общность» и укрепить оборону Грузии⁶. Карабахские владельцы

¹ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, сост. Ю. Г. Барсегов, М., 2008, т. 1, № 705, с. 653.

² Карабахская хроника. - <http://1905.az/ru>

³ Малхасян М. А., Демографические процессы в Армении в XVI веке и первой половине XVII века. Автореферат канд. ист. н., Ереван, 2016, с. 13, 14 (на арм. яз.).

⁴ Армянский узел, под ред. А. Погосяна, Ереван, 2016, с. 265 (на арм. яз.).

⁵ Армяно-русские отношения в XVIII веке, ред. М. Г. Нерсисян, т. IV, Ереван, 1990, № 329, с. 473.

⁶ Тунян В. Г., Русская политика в Армении: мифы и реалии, Ереван, 1998, с. 5, 6.

ные мелики оказались за пределами отчизны: Варанды – Джимшид Шахназаров, Джраберта – Меджлум Адамов, Гюлистана – Абов, Иосиф и Фридон Бегляров, Хачена – Аллаверды Мирзаханов, Дизака – Караман Абасов. Они расселились в Сомхетии, Шемахе, Болниси, Борчалу, Гяндже и в российских пределах¹. Выселился и Гандзасарский патриарх Саркис Джалалян, который, сложив патриарший сан, стал архиепископом Ахпатским. Занятая должность рассматривалась первенствующей в армянской духовной иерархии после сана католикоса².

В 1806 г. потомственные мелики Варанды – Джимшид Шахназаров, Хачена – Аллаверды Мирзаханов, Джраберта – Адам Меджлумян, Гюлистана – Баге и Абов Бекзаровы, Дизака – Караман Аванян подали прошение об организации «Карабахского округа» («Арцах») как отдельного удела: упразднение власти хана, восстановление владельческого положения и прав меликов, нахождение при них пристава как уполномоченного русской власти, предоставление армянскому населению привилегий в области судопроизводства и права по примеру армян г. Нового Нахичевана. Бралось обязательство выплачивать верховному сюзерену – царю России – 400 четвертей хлеба и 400 червонцев (половина дани Ибрагим-хана). Увеличение численности армянского населения округа Арцах позволило бы возвысить местные повинности³. Начавшаяся русско-турецкая война 1806-1812 гг., необходимость сохранения стабильности в новом владении не позволила стабилизировать численность армянского населения Карабаха, которое за время с 1783 по 1812 гг. сократилось с 30 000 до 2500 семейств⁴. Лишь после Туркменчайского мира 1828 г., когда Карабах окончательно остался за Россией, началась фаза возвращения армянского населения.

При этом С. С. Алиярлы бездоказательно утверждает: «В итоге из 41 245 армян (8 249 семейств), прибывших из Ирана за первые три с половиной месяца, примерно около 30 000 оказалось в Карабахе» (с. 30). Лишь около 700 жителям деревни Узумчи и четырех селений Карадага было дозволено селиться в Карабахе. Около 300 человек вернулись назад, а из оставшихся значительная часть скончалась от чумы⁵.

Армяне переселялись не на азербайджанские земли, а в северную часть исторической Армении, известной сегодня как Восточная Армения. В то же время имело место мусульманское переселенчество в закавказские пределы России во главе с муджтехидом Ага-Мир-Фетте Тавризским для духовного управления шиитами, которое мифотворцы стараются не замечать⁶.

Восстановление армянского населения было осуществлено за счет возвращения из числа меликских переселенцев. В 1850 г. армянское население горной

¹ Армяно-русские отношения..., № 356, с. 507, 508; № 361, с. 510, 511.

² **Тунян В. Г.**, Церковная политика самодержавия в Закавказье I пол. XIX в., Ереван, 2005, с. 20, 21.

³ Карабахские мелики в Грузии с 1800 по 1808 г. // «Кавказская старина», 1872, № 2, с. 34, 35.

⁴ ПВА, т. 1, № 468, с. 562.

⁵ **Хачатрян А.**, И снова исторические фантазии. - <http://russia-armenia.info/node/31830>; Два рапорта. - <http://www.karabakhcenter.com/images/menus/390/24-25.08.1828pdf>.

⁶ **Тунян В. Г.**, Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии, Ереван, 2013, с. 215-217.

части Карабаха составило 36 241 человек (сельское население – 29 886, жители г. Шуши – 6370), «татарское» сельское население – 900 и «татары» г. Шуши – 6370¹.

Провозглашение независимости Азербайджана и Армении в мае 1918 г. сопровождалось карабахским конфликтом, завершившимся созданием автономной Нагорно-Карабахской области. К. Шукюрюв в статье «К вопросу об автономизации Нагорного Карабаха» рассматривает проблему создания «армянской автономии» в «неотъемлемой» части Азербайджана как принуждение, в пользу «переселившихся армян в Нагорный Карабах», игнорируя как исторические, так и этнические принципы территориального устройства (с. 256).

В этом подходе не учитываются реалии насильного подчинения Карабаха, ставшего самостоятельным административно-территориальным образованием. Под дулами азербайджанских пушек, наведенных на Шушикенд и армянскую часть города Шуши², VII съезд армян Карабаха 22 августа 1919 г. принял временное соглашение с Азербайджаном до решения его статуса на мирной конференции в Париже, которое, согласно пункту 1, являлось «обязательным для обеих сторон»³. Однако 23 марта 1920 г. мусаватисты, вопреки соглашению, уничтожили армянское население г. Шуши⁴. Начались бои во всем Карабахе. IX съезд армян Карабаха 23–29 апреля расторгнул временное соглашение и заявил о присоединении Нагорного Карабаха к Армении. Решение было доведено до сведения правительства РСФСР, поскольку в Баку была установлена Советская власть⁵.

На основе Тифлисского соглашения от 10 августа 1920 г. между Арменией и РСФСР Карабах, Зангезур и Нахичеван были объявлены «спорными районами», что рассматривалась «предварительным шагом до окончательных переговоров»⁶. Установление Советской власти в Армении побудило Ревком Азербайджана 30 ноября телеграфировать в Ереван о решении спора «о границах»: «Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичеван считаются частью Армянской Социалистической Республики»⁷.

Перспективы экспорта Советской власти на Востоке и поддержка кемалистского режима в Турции вскоре заставили Кремль пойти на толерантное решение карабахской проблемы⁸. 5 июля 1921 г. Кавбюро ЦК РКП (б) без голосования приняло решение включить Нагорный Карабах в состав Азербайджана в формате «широкой областной автономии»⁹.

Доведя становление границ Азербайджана до 1923 г., С.С. Алиярлы делает натруженное обобщение: «Таким образом, в течение 1600 лет Карабах в целом и его верхняя (нагорная) часть в особенности находились в составе азербайджан-

¹ **Тунян В. Г.**, Карабахский конфликт, Ереван, 1998, с. 7.

² Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, № 350, с. 362.

³ Там же, № 351, с. 364.

⁴ Там же, № 399, с. 406.

⁵ Там же, № 409, с. 425.

⁶ Там же, № 524, с. 508.

⁷ Там же, № 632, с. 601.

⁸ Как верно заметил А. И. Солженицын, «проницательный Ильич-первый называл вопрос границ «даже десятистепенным». (Так – и Карабах отрезали к Азербайджану, какая разница – куда, в тот момент надо было угодить сердечному другу Советов – Турции)». См.: **Солженицын А. И.**, Как нам обустроить Россию // «Литературная газета», 18 сентября 1990, № 38.

⁹ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, № 685, с. 639.

ских государственных образований либо же представляли собой административную единицу азербайджанских провинций. Вопреки утверждениям армянских авторов, они не являлись «древней» армянской землей, «присоединенной» или «переданной» Азербайджанской республике в двадцатые годы» (с. 27). Вывод, естественно, сделан во имя торжества нынешних азербайджанских интересов.

В связи с этим С.С. Алиярли поднят и вопрос о состоянии нынешних границ как следствии карабахской войны (1988-1994). Сделан призыв сохранить существующий довоенный статус границ НКАО: «Эта область географически лишь близко расположена к Армении, но не граничит с последней на протяжении даже одного километра. В этом смысле она – срединная территория Азербайджана, т.к. между ней и Арменией лежит полоса азербайджанской земли, равная по площади половине нагорной части Карабаха. Отсюда следует, что идея «миацума» («воссоединения» Карабаха с Арменией) в любой модификации приведет к аннексии новых азербайджанских земель» (с. 41).

Смысл подхода в игнорировании искусственной суженности границ Карабаха. После июльского решения 1921 г. Кавбюро о создании армянской автономии в Нагорном Карабахе Баку стал чинить препоны на этом пути. Это заставило Закрайком РКП (б) 27 октября 1922 г. затребовать от ЦК КПА заняться «претворением в жизнь» постановления об автономии Нагорного Карабаха¹.

В условиях подготовки к созданию СССР 14 декабря 1922 г., Закрайком КП (б) рассмотрел выполнение решения, поскольку руководитель компартии Азербайджана Н. Н. Нариманов мотивировал противодействие процессу «автономизации» тем, что «крестьяне-армяне не хотели этого». В январе 1923 г. его передислоцировали на работу в Москву в качестве одного из председателей ЦИК Союза ССР². 27 июня 1923 г. пленум Закрайкома РКП (б) вновь постановил создать административную автономию Нагорный Карабах: «Поручить ЦК КПА в месячный срок выделить Нагорный Карабах в автономную область» с центром в г. Шуши³.

Это заставило АзЦИК Советов 7 июля 1923 г. принять декрет «Об образовании автономной области Нагорного Карабаха». Для определения территориальных границ была создана комиссия, которая должна была создать буферную зону между Нагорным Карабахом и Арменией. Намечено создать армянский анклав, для чего на границе предусматривался мифический Красный Курдистан, с усечением территорий Шаумяновского района и Геташенского подрайона, игнорированием интересов Нагорной полосы⁴.

В противовес происходящему представитель Карабахского комитета С. Шадунц 18 июня 1923 г. предложил Закрайкому создать новое территориальное образование: «Я нахожу, что для правильного разрешения национального вопроса как в Карабахе, так и Зангезуре (нагорной части *В. Т.*) и для эконо-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925: Документы и материалы, под ред. Д.П. Гулиева, Баку, 1989, с. 79.

² Юнусов А., Карабах: прошлое и настоящее, Баку, 2005, с. 26. - <https://myaghdam.files.wordpress.com/010/07/arif>

³ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, № 703, с. 651.

⁴ 7 июля 1923 г. образовалась автономная область Нагорного Карабаха. - ru.sputnik.az/event/20150707/400960448.html

мического возрождения этой страны (Карабах и Зангезура) необходимо выделить Нагорную часть Карабаха вместе с Зангезуром в одну автономную область». По существу, синтезировалась идея 1918 г. о создании Зангезуро-Карабахской республики с автономным Карабахом, которая, в отличие от Азербайджана, должна была подчиняться руководству ЗФСР¹.

Вне границ автономной области были организованы Агдамский и Джебраильский уезды, а также Курдистанский уезд. 3 июля 1924 г. Президиум ЦК КПА (б) утвердил «Конституцию Автономной области Нагорного Карабаха», подлежащую опубликованию на тюркском, армянском и русском языках². В постановлении и армянском изданном варианте «Конституции» имелся перечень включенных территорий Шушинского, Джеванширского, Карягинского и Кубатлинского уездов в состав автономной области Нагорного Карабаха. Все делопроизводство, судебная сфера и обучение в школах осуществлялись на «родном языке»³.

Принятие «Конституции» автономной области «советским порядком» не состоялось, поскольку, очевидно, требовало республиканского статуса. Территория Нагорного Карабаха географически стала определяться как Карабахский район, включающий Агдамский, Джебраильский, Курдистанский уезды и Автономную область Нагорного Карабаха⁴. Фактически на части территории Нагорного Карабаха Советская власть создала вторую армянскую государственность – АОНК, которая в 1936 г. получила название НКАО. При этом, если решением Кавбюро 5 июля 1921 г. территория автономного Нагорного Карабаха составляла 8000 кв. км., то в 1923-1924 гг. территория созданной автономии имела 5000 кв. км., а затем из нее выкроили еще 600 кв. км., доведя территориальный формат до 4400 кв. км.⁵.

В 1923 г. численность армян Нагорного Карабаха составляла 149 600 человек, или 94,8%, а в 1979 г. – 123 100 человек, или 75,9%. Количество азербайджанцев, соответственно, составило 7700 человек (4,9%) и 37 300 (23%), т. е. возросло в пять раз⁶. Значительную роль в этом сыграл Гейдар Алиев: «Благодаря мне сократилось армянское население Карабаха»⁷. В ходе советской фазы развития армяне Карабаха вели борьбу за право быть самим собой.

В заключение отметим, что «любезно приглашенные» для участия в этом сборнике статей зарубежные эксперты (с. 379) стали невольно участниками группы поддержки мифотворцев азерпропа (с. 279-380). Однако рассмотрение их взглядов выходит за пределы данной рецензии.

Рецензируемый сборник – промоутерский продукт альтернативной истории психотропной войны азербайджанских историков. Рассмотренные канвы развития Арцаха наглядно показывают реальный исторический процесс, а не мифотворческий, призванный обосновать претензии Азербайджана на обладание

¹ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, № 702, с. 650.

² Борьба армян за воссоединение НКАО с Советской Арменией, составители К. Хачатрян, Гр. Абрамян, Ереван, 2011, № 2, с. 28, 29. - <http://www.academ-history.am/upload/files/ARCAH.pdf>

³ Там же, № 3, с. 29.

⁴ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области, с. 137.

⁵ Хачатрян К. Г., Сукиасян А. К., Бадалян Г. М., Территориальные потери Советской Армении и НКАО в 1920-1930-ых годах, Ереван, 2015, с. 142 (на арм. яз.).

⁶ Тунян В. Г., Карабахский конфликт, с. 9.

⁷ Там же, с. 9; История Нагорного Карабаха. - <http://www.gandzasar.ru/nagorno-karabakh.htm>

Нагорным Карабахом. Арцах был передан Бакинскому режиму для реализации возможных геополитических проектов СССР в Турции, обеспечения зависимости от Кремля, использование напряженности между двумя союзными республиками со стороны советского центра власти.

Нагорный Карабах был и остается армянским. Кавказский Азербайджан – это продукт советской эпохи, корнями уходящий к племенам ак- и кара-коюнлу, который не связан с предшествующими тюркскими образованиями. Отсутствие исторического шлейфа государственности не недостаток, а достоинство молодого этноса. Между тем Азербайджан, после распада СССР в 1991 г., стремится насильно сохранить территориальный формат, созданный Советской властью.

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Yetvard Ficiyan (Hrsg.), *Der Völkermord an den Armeniern im Spiegel der deutschsprachigen Tagespresse 1912-1922*, Bremen, Donat Verlag, 2015, 448 S.

Էդվարդ Ֆիջիջյան (հրատարակիչ), *Հայոց ցեղասպանությունը գերմանալեզու օրաթերթերի հայելիում 1912-1922 թթ.*, Բրեմեն, «Դոնաթ», 2015, 448 էջ

Չնայած Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված բազում արժեքավոր աշխատությունների առկայությանը, մինչ վերջերս ընթերցողը հնարավորություն չունի ամբողջական պատկերացում կազմելու խնդրո առարկա իրադարձություններին առնչվող այն հրապարակումների մասին, որոնք տեղ են գտել գերմանալեզու մամուլում: Մինչդեռ, եթե նկատի ունենանք, որ այդ հրապարակումները մի կողմից որոշիչ դեր են ունեցել հասարակական կարծիքի ձևավորման գործում, իսկ մյուս կողմից արտացոլել են ժամանակի հասարակական-քաղաքական մտայնությունները, ապա պարզ կդառնա, թե դրանք ինչպիսի կարևոր նշանակություն ունեն Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ այս կամ այն երկրում ի հայտ եկած մտեցումները, ինչպես նաև դրանց կառավարությունների որդեգրած քաղաքականությունը գնահատելու և լուսաբանելու հարցում:

Էդվարդ Ֆիջիջյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած սույն ժողովածուն առաջին կարևոր և հաջողված քայլն է գերմանալեզու մամուլում սփռված նյութերն ի մի բերելու և առանձին գրքով ներկայացնելու գործում: Գնահատելի է նաև, որ հեղինակի ուսումնասիրության առարկան դարձել են բացառապես օրաթերթերը, այն է՝ առավել ազդեցիկ և մեծ լսարան ունեցող լրատվամիջոցները:

Չորս հիմնական բաժիններից բաղկացած ժողովածուն բովանդակում է հատկապես գերմանական և շվեյցարական մամուլում 1912-1922 թթ. լույս ընծայված՝ Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող 160 հոդվածներ և այլ հրապարակումներ: Առաջին բաժնում գետեղված են Հայկական հարցին և բարենորոգումներին առնչվող՝ 1912-1914 թթ. տպագրված 69 հոդվածներ: «Առաջին աշխարհամարտը և հայերի ցեղասպանությունը (1914 թ. հուլիս-1918 թ. նոյեմբեր)» խորագիրը կրող երկրորդ բաժնում ընդգրկված են Մեծ եղեռնին վերաբերող 42 հրապարակումներ: 35 հրապարակումներ ամփոփող երրորդ բաժինը նվիրված է 1918-1921 թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին, իսկ չորրորդ՝ եզրափակիչ բաժնում, որը կրում է «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը և Բեռլինում այդուհետ տեղի ունե-

ցած ահաբեկչությունները» խորագիրը, ներառված են Թալեաթի սպանությանը, Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարությանը և Նեմեսիս գործողության շրջանակներում տեղի ունեցած մյուս ահաբեկչություններին վերաբերող 22 հրապարակումներ:

Ժողովածուի կարևորագույն արժանիքներից է այն, որ այդտեղ ներկայացված են ոչ միայն պատմաբաններին քաջաձանոթ հեղինակների՝ առ այսօր գիտական հանրությանն ու ընթերցողին անհայտ հրապարակումները, այլև լրագրության ասպարեզում ժամանակին հայտնի, սակայն մոռացության մատնված անձանց հոդվածները, որոնք, փաստորեն, այդպիսով վերստին բացահայտվում են: Բնականաբար, ինչ վերաբերում է հիշատակված՝ առաջին խմբին պատկանող հեղինակներին, ապա ժողովածուն ի հայտ է բերում նրանց լույս ընծայած կարևոր նյութերը, որոնք մեծ նշանակություն ունեն նրանց գործունեության վերաբերյալ իմացությունն ու կատարած ուսումնասիրություններն ամբողջացնելու առումով: Այդպիսիների շարքում են դասվում հայ ժողովրդի բարեկամներ Պաուլ Ռոհրբախի, Կարլ Ռոթի, Արմին Վեգների և ուրիշների հրապարակումները: Իսկ երկրորդ խմբի պարագայում, ըստ էության, գործ ունենք պատմագիտության համար որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող նոր հեղինակային անունների և նրանց հրապարակումների հետ:

Ցավոք զգալի թիվ են կազմում նաև անանուն հրապարակումները, որոնց գերակշիռ մասը խնդրո առարկա հարցերով զբաղվող ուսումնասիրողների համար նույնպես զգալի արժեք է ներկայացնում: Այդօրինակ հրապարակումների հեղինակային ինքնության պարզաբանումը, անկասկած, պետք է դառնա հետազոտական խնդիր պատմաբանների համար:

Ժողովածուի առաջին բաժնում զետեղված հոդվածները փաստում են, թե նախապատերազմյան տարիներին խնդրո առարկա հարցերը որքան արդիական էին և ինչպիսի մեծ հնչեղություն ունեին գերմանախոս իրականության մեջ: Մասնավորապես, երբ Գերմանիան նույնպես ներգրավվեց բարենորոգումներին վերաբերող բանակցություններում, գերմանալեզու մամուլը սկսեց ակտիվորեն զբաղվել այդ թեմայի քննարկմամբ, ինչը վերջինիս համար իր հերթին խթան հանդիսացավ նաև լայնորեն զբաղվելու Հայկական հարցի և համիդյան կոտորածների լուսաբանմամբ: Սույն բաժնի հրապարակումները հիմնականում աչքի են ընկնում նյութի մատուցման և պարզաբանումների անաչառությամբ ու բազմակողմանիությամբ: Բազմաթիվ արժեքավոր հրապարակումներով հանդես են եկել Ջեյմս Գրինֆիլդը, Պաուլ Ռոհրբախը, Կարլ Ռոթը, Օսկար Բրեհմը, Շ. ֆոն Ռոզենը և ուրիշներ, որոնք ոչ միայն հանգամանակից անդրադարձ են կատարել Հայկական հարցի միջազգայնացման և հետագա զարգացումների պատմությանը, այլև լուսաբանել են հայ ժողովրդի ծանր դրությունը Օսմանյան տերությունում, 1890-ական թվականների և 1909 թ. Ադանայի կոտորածները՝ միաժամանակ

հիմնովին հերքելով թուրքական քարոզչության միջոցով Գերմանիայում հայերի մասին ի հայտ եկած բացասական տեսակետները:

Երկրորդ բաժնում զետեղված հրապարակումների համահավաք դիտարկումը երևան է բերում Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տեսակետների ու դիրքորոշումների հակասական և խայտաբղետ մի պատկեր: Դա, բնականաբար, հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք, որ պատերազմի տարիներին Գերմանիայում իշխող ռազմական գրաքննությունը հնարավորինս խոչընդոտում էր հայանպաստ նյութերի լույսընծայումը, իսկ 1915 հոկտեմբերից այդ ամբողջությամբ արգելվել էր: Այդ իսկ պատճառով գերմանական լրատվամիջոցները մատչելի էին միայն այն նյութերի համար, որոնք անքննադատ կերպով վերարտադրում և պաշտպանում էին թուրքական քարոզչությանը կապկող գերմանական պաշտոնական տեսակետները: Գերմանական լրատվամիջոցներում, ըստ այդմ, լայնորեն շրջանառվում էին հայկական համընդհանուր ապստամբությանը, հայերի պետական դավաճանությանը, Ռուսաստանի հետ նրանց համագործակցությանը վերաբերող ստահող տեղեկությունները, որոնք բնորոշ էին Ֆրանց Կարլի Էնդրեսի, Ստեֆան Շթայների և այլոց հրապարակումներին:

Ուշագրավ է, որ նշված ժամանակամիջոցում շվեյցարական օրաթերթերում իրավիճակն այլ էր, քանի որ դրանցում իրատեսորեն և հստակորեն լուսաբանվում էր երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը: Այս առումով մեծ արժեք են ներկայացնում մասնավորապես Յոհաննես Լեփսիուսի, Է. Մորաթի, Ալբրեխտ Վիրթի և այլոց հրապարակումները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան շվեյցարական հասարակայնության իրազեկման հարցում:

Հետպատերազմյան չորս տարիներին Գերմանիայում այլևս ռազմական գրաքննություն չկար, ուստի ժողովածուի երրորդ բաժնում տեղ գտած նյութերը ևս աչքի են զարնում գլխավորապես հայ ժողովրդի ծանր դրության, եղերական իրադարձությունների լուսաբանման և գնահատման անաչառությամբ: Այդ տեսանկյունից առանձնապես արժևորելի են, ի թիվս այլոց, Յոզեֆ Ֆրոբերգերի, Խրիստիան Շրյոդերի, Կարլ Ռոթի, Յոզեֆ Հոֆերի, Յոզեֆ Կիերայի հրապարակումները, որոնք զգալի նշանակություն ունեցան թուրքական ցեղասպան քաղաքականության և հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ գերմանախոս հանրությանն իրազեկելու հարցում:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ժողովածուի եզրափակիչ՝ չորրորդ բաժինը, որտեղ ընդգրկված են սոսկական լրատվությունից մինչև Թալեաթի անցյալին և հայերի եղերական ճակատագրին վերաբերող վերլուծական նյութեր: Այս հանգամանքը բնութագրական է հատկապես Ս. Թեփլիբյանի դատավարության օրերին և այդուհետ լույս տեսած հրապարակումներին: Դրանով հանդերձ՝ քիչ չեն նաև գերմանա-թուրքական՝ ոչ վաղ անցյալի դաշինքին տուրք տվող կարծրատիպերով առաջնորդվող, որպես կանոն, ահաբեկչությունների վերաբերյալ խիստ քննադատական դիրքորո-

շում հանդես բերող նյութերը: Այդ առումով զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում, մասնավորապես, պատերազմի տարիներին թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Բրոնսարտ ֆոն Շելլենդորֆի «Վկայություն Թալեաթ փաշայի համար» հոդվածը, որը հրատարակվել է «Deutsche Allgemeine Zeitung» օրաթերթում: Ի մի բերելով հայերի մասին Գերմանիայում երբևէ տարածված բացասական կարծրատիպերը, խոսելով թուրքերի հանդեպ հայերի կատարած «ոճրագործությունների» մասին, «մաքրագործելով» Թալեաթի կերպարը և լիովին խեղաթյուրելով իրողությունները՝ նա այդպիսով փաստում է, թե անձամբ ինքը՝ որպես գլխավոր շտաբի պետ և նաև, հենց ի դեմս իրեն, Գերմանիայի ռազմական ու քաղաքական ղեկավարությունը Հայոց ցեղասպանության հարցում մեղքի և մեղսակցության ինչպիսի մեծ բաժին ունեն:

Անշուշտ, Էդվարդ Ֆիջիջյանի առաջաբանով և Վոլֆգանգ Գուստի վերջաբանով լույս ընծայված սույն ժողովածուն չի ընդգրկում Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանալեզու բոլոր օրաթերթերում տպագրված հրապարակումները: Այդուհանդերձ, այն կրկին փաստում է, թե որքան կարևոր է շարունակել և ավարտին հասցնել այդ երախտավոր աշխատանքը, որի շնորհիվ ոչ միայն մոռացությունից կփրկվեն մեր ժողովրդի ողբերգական անցյալին վերաբերող բազմաթիվ հրապարակումներ և դրանց հեղինակները, այլև ավելի կամրապնդվի Հայոց ցեղասպանության թուրքական ժխտողական քաղաքականության դեմ պայքարի գործիքակազմը:

Ի վերջո գաղտնիք չէ, որ թուրքական պատմագիտությունը, օգտագործելով և հղելով իր տեսակետները կապկող այս կամ այն հրապարակումը, գիտակցաբար անտեսում է միևնույն ժամանակ լույս տեսած այն հոդվածները, որոնք հերքում են այդ տեսակետները: Հետևաբար դրանց համահավաք հրատարակությունը և ուսումնասիրությունն ունեն նաև քաղաքական նշանակություն, և կկամենայինք ակնկալել, որ այս կարևոր և արժեքավոր ժողովածուին շուտով կհաջորդեն նորերը:

ՄՇՈՏ ՀՄՅՐՈՒՆԻ

Յակոբ Չոլաքեան, *Տարեգրութիւն Հայ Աւետարանական Բէթէլ Վարժարանի (1923-2013)*, Հալէպ, Հրատարակութիւն Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքի Կրթական Խորհուրդի, Պէյրութ, 2016, 660 էջ

Յետեղեռնեան սփիւռքը հարիւր տարեկան է: Այդ հարիւր տարիներուն, սփիւռքի բոլոր հայօճախները, առանց բացառութեան, ջանացին իրենց ինքնութիւնը նորովի կերտել նոր միջավայրերուն մէջ: Սկզբնական տարիներուն, այդ հայօճախներուն առարկայական, միջավայրային թէ ենթակայական պայմանները՝ համատեղուածութեան, թուական, մշակութային, արհեստագիտութեան օժտուածութեան, հայատեւումի փափաքը եւ այլ գործօններ՝ ուղիղ համեմատական դարձան նոր հայավայրերուն հայկական դիմագիծի յառաջացման խորութեան: Այս հայավայրերը տակաւ կազմակերպուելով, իրենց միջավայրին մէջ կառուցելով դպրոց, եկեղեցի, մշակութային եւ միութենական հաստատութիւններ, կազմակերպութիւններ դարձան հայօճախներ, ուր կերտուեցաւ յետեղեռնեան հայկական սփիւռքին նոր կեանքը՝ իր մշակութային, տնտեսական, կենցաղային, ազգային, թէ այլ ինքնութենական դրսեւորումներով:

Նորակազմ այս հայօճախներէն մանաւանդ Միջին Արեւելքի մէջ ձեւաւորուածները՝ տուեալ երկրին տնտեսական-ապահովական-քաղաքական-ընկերային-ժողովրդագրական եւ իրաւական գործօններու բարենպաստ հոլովոյթով ու սահմանափակ տեղաշարժերու հետեւանքով կրցան տասնամեակներու վրայ երկարող բնակութեան մէկտեղեալ եւ անփոփոխ վայրեր ունենալ: Այս հայօճախներուն դիմագրաւած ապակայունացնող, տեղաշարժի մատնող գործօնները տասնամեակներ շարունակ վճռական ազդեցութիւն չունեցան (մինչեւ 1946-1948ի հայրենադարձութիւնը), որով՝ տարիներու ընթացքին հայօճախները մնացին յարաբերաբար կայուն, եւ հայակերտումի ամենամեայ ճիգերը եկան գումարուելու եւ աւելնալու նախորդ տարիներու ճիգերուն: Այլ խօսքով, հիմնուածին վրայ կարելի եղաւ յաւելում կատարել ու արմատաւորուիլ եւ ծաղկիլ, քան թէ տեղաշարժերու հետեւանքով լքել եւ միշտ նորը հիմնել: Միւս կողմէն, հայրենադարձութենէն ետք, հոսք մը սկսաւ գիւղական, արուարձանային փոքր բնակավայրերէն դէպի շրջանային կեդրոններ՝ Հալէպ, Դամասկոս, Լաթաքիա, Տէր Զօր, Քամիշլի, Պէյրութ, Պուրճ Համուտ եւն., որուն հետեւանքով առաւել հայկականօրէն զօրացան շրջանային այս կեդրոնները ի հեճուկս գիւղական հայավայրերուն, որոնք տակաւ անհետացան:

Եթէ հարիւրամեայ հեռաւորութեամբ յետադարձ հայեացքով քննենք հայօճախները, ապա Միջին Արեւելքի երկիրներու մէջ գոյառած հայկական

մշակութային հաստատությունները, կառույցները կ'առանձնանան իրենց երկարատևությամբ¹: Անոնցմէ շատեր արդէն սկսած են թեւակոխել իրենց հարիւրամեակը՝ ինչ որ կարելիութիւն կու տայ ուսումնասէրին խորունկ դիտարկումի նիւթ դարձնել այդ հաստատութիւնները եւ ուսումնասիրել զանոնք:

Նիւթերու բացակայութեան կամ քիչութեան պատճառով եթէ դժուար է յառաջացնել պատումը հայօճախի կենցաղա-ընկերա-տնտեսական կեանքին, ապա մշակութային հաստատութիւնները եւ կառույցները ունին բաւարար նիւթ, որով կարելի է ուսումնասիրել զանոնք եւ յառաջացնել պատումը տուեալ հայօճախին այս կամ այն հաստատութեան, կառույցին: (Կը թուի թէ սփիւռքահայ հաստատութիւններուն մէջ հայ եկեղեցին ու դպրոցը կ'առանձնանան իրենց յարաբերական կայունութեամբ. կարծէք՝ առաջնորդ հայ անհատը եւ անհատականութեան նկարագիրի գործօնը աւելի երկարատեւ դրական ազդեցութիւն գործած են սփիւռքահայ դպրոցին եւ հաստատութեան վրայ, մինչ միութիւններու վրայ՝ այդ գործօններուն ազդեցութիւնը եղած է աւելի կարճատեւ)²:

Եւ քանի որ որեւէ հայօճախի ոչ մէկ մշակութային հաստատութիւն ինքնակայ է, այլ ընդելուզուած է միջավայրին ու դրսեւորումն է անոր, ապա յառաջացած որեւէ պատում կը բացայայտէ տուեալ հայօճախի կենցաղա-ընկերա-տնտեսական եւ մշակութային կեանքէն երեսակներ:

Այս առումով բացառութիւն չէ վերջերս լոյս տեսած *Տարեգրութիւն Հայ Աւետարանական Բէթել Վարժարանի (1923-2013)* հատորը, հեղինակութեամբ վաստակաշատ բանասէր, տասնամեակներու կրթական մշակ Յակոբ Չոլաքեանի, որուն դերը անուրանալի է Հալէպի Համազգայինի հայագիտական կեդրոնի ծիրին մէջ հայագիտութեամբ զբաղողներու նկատառելի սերունդի մը յառաջացման մէջ եւս:

Չոլաքեանի առջինեկ երկասիրութիւնը չէ ասիկա: Ան ոչ միայն պատմագրական եւ բանահիւսական հարուստ փորձ եւ բերք ունի, այլեւ երախտաշատ աշխատանք կատարած է սուրիահայ - մանաւանդ հալէպահայ - դպրոցներու ուսումնասիրութեան, ինչպէս նաեւ Քեսապի ու շրջակայից հայութեան անցելի ու ներկայի պատմութեան եւ բանահիւսութեան առումով: Կրթական ծիրին մէջ, իր գրիչին կը պատկանին *Հայերէնի Դասագիրքս* նախակրթարանի, *եւ Անդաստան* միջնակարգ երկրորդական կարգերու հայ գրականութեան եւ լեզուի համադրեալ դասագիրքերը, իւրաքանչիւրը վեցական գիրքով, իսկ հայ դպրոցի պատմութեան կը վերաբերին անոր

¹ Անշուշտ քիչ չէ թիւը անհետացածներուն եւս:

² Ընդհանրապէս, տնօրէնին հեռացումը վարժարանէն՝ կարճատեւ կամ երկարատեւ ծառայութենէ ետք, չէ ունեցած այն ժխտական հետեւանքը որ ունեցած է ներկուսակցական կամ ներմիութենական տագնապի պատճառով անձի մը կամ խմբակի մը հեռացումը այդ կազմակերպութենէն:

1997ին հրատարակուած *Յիսնամեակ Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի (1947-1997)*, 2007ին լոյս տեսած *Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան Վարժարանի (1927-2007)* եւ 2011ին՝ *Ոսկեմատեան Քուէթի Ազգային Վարժարանի (1960-2010) հաստատիոր* հատորները:

Ներկայ հատորին մէջ, հանգամանային մուտքէ մը ետք, Չոլաքեան կ'արժէտրէ գիրքին յառաջացման համար օգտագործուած աղբիւրները (1՝ տպագիր նիւթեր.- յուշամատեան եւ դպրոցական պարբերագիրք, հանդիսութեանց առթիւ լոյս ընծայուած տեղեկատու-յայտագիրքեր, մամուլի մէջ ցրուած նիւթեր, հայ աւետարանականութեան նուիրուած ընդհանրական երկասիրութիւններ, 2՝ արխիւային նիւթեր.- հոգաբարձական եւ ուսուցչական ժողովներու ատենագրութիւններ, դպրոցական օրագրութիւն, գ՝ նկարներ եւ շրջանաւարտութեան ցանկեր), նշելով նաեւ որ մէկտեղուած նիւթերը պակասաւոր են եւ լիուլի չեն արտացոլեր դպրոցին ամբողջ պատմութեան տասնամեակները: Ապա յուժ արժէքաւոր՝ «*Հալէպի հայ գաղթականութիւնը եւ կրթական գործը*» պատմական ներածականէն ետք, Չոլաքեան վարժարանին պատմութիւնը կը ներկայացնէ իբրեւ տարեգրութիւն, եւ առանձնացնելով իւրաքանչիւր տարի, այդ տարիները կը խմբաւորէ տասնամեակներով, ի բացառեալ 1923-1925, 1925-1930 եւ 2010-2013 բաժիններուն¹:

Հատորը մանրամասնեալ, նկարագարող պատմողական տարեգրութիւնն է Հալէպի Հայ Աւետ. համայնքի Բեթէլ Վարժարանի 1923-2013 տարիներու կենսագործունէութեան, ներքին կեանքին, ուսուցչակազմին, տնօրէնութեան տեսլականին եւ բերքին: Ան նաեւ նոյն տասնամեակներուն զայն հովանաւորող հոգաբարձութեան, կրօնական դասուն ու հօտին համայնքային համառօտ անուղղակի պատմութիւնն է:

Ան կը փաստագրէ Հալէպի հայօճախի Բեթէլի հօտի նախանձախնդիր, հետեւողական ու անխտիր ճիգը նորահաս սերունդի հայեցի դաստիարակութեան, եւ յանձնառութիւնը՝ նախաեղեռնեան հայ աւետարանական լուսաւորական ասանդի շարունակումին: Կը դրսեւորէ նաեւ ներհամայնքային, միջհամայնքային եւ համայնք-սուրիական ու Հայաստանի հանրապետութիւններ փոխյարաբերութեանց երեսակներ:

Գիրքին աղբիւրագիտականօրէն հիմնաւորուած այլեւայլ աղիւսակները, վիճակագրութիւնները եւ այլ տուեալներ լոյս կը սփռեն հայօճախին միջավայրին, շրջապատին, ոգիին, ժողովրդագրական պատկերին այլեւայլ հարցերուն, ինչպէս նաեւ՝ այլեւայլ մարտահրաւերներուն եւ առաջադրանքներուն յաղթահարման վրայ: Գիրքը յատկանշական յաւելում մըն է սուրիահայ վարժարաններու կրթական առաքելութեան համապատկերին պատմական լուսաբանման:

¹ Չոլաքեան նման եղանակի դիմած է *Յիսնամեակ Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի (1947-1997)* հատորին պարագային:

Անգնահատելի է Չոլաքեանի պրպտող-համադրող-ներկայացնող բանասերի դերը այս հատորին ծնունդին մէջ: Մակայն, պիտի ուզէինք կատարել մի քանի հարցադրումներ:

Հաստատութեան մը, կառոյցի մը պատմութեան մօտենալու տարեգրութեան եղանակը ունի իր առաւելութիւնները: Տարեգրութիւնը առիթ կու տայ մանրամասնութիւններու մէջ խորանալու, սակայն կը կորսնցնէ համապատկերի հնարաւորութիւնը, բացի եթէ հատորին մէջ տարեգիրը ընդհանրական ամփոփում մը, համապարփակ պատկեր մը եւ եզրայանգումներ հրամցնէ: Մեզի համար անհասկնալի մնաց նաեւ թէ ինչու Չոլաքեան անջատած է վարժարանին պատմութիւնը տասնամեակներով, որոնք միշտ չէ որ կը գուգադիպին տնօրէնութեան փոփոխութեան կամ՝ վարժարանին համար հիմնարար որեւէ այլ անկիւնադարձի:

Թերեւս, հեղինակին պատմագրութեան «տարեգրութիւն» եզրի սահմանումը մղած է զինք նման մօտեցումներու: Մեզի կը թուի, սակայն, թէ այս մօտեցումները կրնան պարագայական դժուարութիւններու արդիւնք ըլլալ, կամ՝ թելադրութեանց, եւ կամ կրնան բխած ըլլալ Մուրիոյ մէջ ծայր տուած պատերազմական վիճակէն: Եւ հոս՝ պէտք է կարեւորել հատորին ծնունդին փաստը:

Իրապէս, դժուար է բառերով կարելորել, գերագնահատել նման ուսումնասիրութեան մը յառաջացումը:

Վերջին հարիւրամեակի բանաւոր պատմութեան, հաւաքական յիշողութեան կորուստի դամոկլեան սուրը կախուած է ամբողջ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն վրայ: Եւ եթէ չփրկենք այն ինչ որ կարելի է մեծ ճիգերով փրկել այսօր, պատմութիւնը պիտի արձանագրէ թէ կար ու կային Միջին Արեւելքի ծաղկուն հայօճախներ ու... չկան:

Այսպէս է որ, այսօր, Միջին Արեւելքի հարիւրհազարաւոր կորովի, աշխուժ, աշխատասէր, կենսասէր, կեանք վերարտադրող, ստեղծագործ հայերու հարիւրամեայ պատմութեան մէկ մասը կորսուած է, իսկ միւս մասը՝ կորսուելու եզրին է, եթէ շարունակենք այդ պատմութեան հանդէպ պարտագանց մնալ:

Ահա այս խորապատկերին վրայ պէտք է դիտել այս հատորը, որ նուիրուած է Հալէպի մայր գաղութին մէջ սերունդներ յառաջացուցած քուրայի մը: Այս քուրան, հակառակ տարապայման դրութեան, կը շարունակէ իր անփոխարինելի առաքելութիւնը: Միայն ուրախութիւն եւ գոհունակութիւն կրնայ պատճառել այս գիրքին ծնունդը, որով վերջնականօրէն կը փրկուի պատմութեան կարելոր գոյի մը՝ Հայ Աւետ. Բեթէլ վարժարանին վերաբերող հատուածը՝ հալէպահայ կրթական պատմութեան ստուար հատորին համար: Կը փրկուին նաեւ անոր տեսիլքն ունեցող եւ զայն յաջողցնող մարդկային ազնիւ ճիգին տէրերը, կը գնահատուին մշակները: Կը յառաջանայ նաեւ կարելիութիւնը այդ տուեալներն ու տեղեկութիւնները իբրեւ աղբիւր օգտագործելով համադրաբար յառաջացնել հալէպահայ կրթական պատմու-

թեան վերջին հարիւր տարուան պատումի սպիտակ գիրքին էջերուն մէկ մասը:

Արդարեւ, վաւերատեղեկագրական բնոյթի այս ուշագրաւ, բժախնդիր եւ երախտաշատ հետազօտութիւնը սկզբնադրիւր կը հանդիսանայ Միջին Արեւելքի եւ ընդհանրապէս Մփիւռքի հայ դպրոցին պատմահամեմատական վերլուծութեան: Մանաւանդ որ, հայօճախներու պատմութեան առումով, հաւանաբար, յարաբերաբար ամենէն շատը ուսումնասիրուած եւ տպագիր նիւթ ունեցողը սփիւռքահայ դպրոցն է:

Եզրակացնելով, կրնանք միայն երախտիքի խօսք ուղղել հատորին հեղինակին, անոր օգնականներուն եւ շուրջ հարիւրամեայ այս վարժարանին աւանդն ու կենսագործունէութիւնը պատմութեան ժառանգ ձգելու նախանձախնդիր հանդիսացած պատասխանատուներուն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ադամյան Նինետա	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ (ninettadamyam@gmail.com)
Ազատյան Արա	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ (arazatyan@mail.ru)
Ավագյան Արծրուն	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրո- ֆեսոր (a.avagyan@ysu.am)
Բայբուրդյան Վահան	ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դի- վանագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմա- կան գիտությունների դոկտոր (vbayburdyan1933@gmail.com)
Զաքարյան Սեյրան	ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության ամբիոնի վարիչ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկ- տոր, պրոֆեսոր (szakaryan@ysu.am)
Թեյյան Լեոնիդ	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բանասիրա- կան գիտությունների թեկնածու (telyanleonid@ysu.am)
Թունյան Վալերի	Ռուսաստանի տուրիզմի և սերվիսի պետական համալսարանի Երևանի մասնաճյուղի պրոֆե- սոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (tunyanvalery@rambler.ru)
Հայրապետյան Տաթևիկ	պատմական գիտությունների թեկնածու (haytatev@gmail.com)
Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (ashot.hayruni@ysu.am)
Միրզոյան Էլինա	ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ, ՀՅԹԻ-ի կրտսեր գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (elina-mirzoyan@ysu.am)
Պետրոսյան Գեղամ	ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլ- տետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկ- տոր, պրոֆեսոր (gegham.petrosyan@ysu.am)

Պետրոսյան Վահրամ	ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ, միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (vahram_petrosyan@ysu.am)
Պետրոսյան Վարդան	ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (vz.Petrosyan@ysu.am)
Պողոսյան Նարեկ	ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտ (poghosyan92@bk.ru)
Պողոսյան Նորայր	ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (Norayr.poghosyan@ysu.am)
Պողոսյան Վարուժան	ԵՊՀ ՀՀԻ ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (varoujean.poghosyan@ysu.am)
Սահակյան Արծրունի	ԵՊՀ հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական և բանասիրական գիտությունների դոկտոր (artsrunisahakyan@ysu.am)
Սարգսյան Արտաշես	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (artashes.sargsyan@ysu.am)
Վարդանյան Արգիշտի	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու
Տազևեսեան Անդրանիկ	Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի հայկական սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (adakessian@haigazian.edu.lb)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Адамян Нинетта	Соискатель Института истории НАН Армении (ninettadamyan@gmail.com)
Азатян Ара	Соискатель Института истории НАН Армении (arazatyan@mail.ru)
Авагян Арцрун	Декан факультета армянской филологии ЕГУ, доктор филологических наук, профессор (a.avagyan@ysu.am)
Айрапетян Татевик	кандидат исторических наук (haytatev@gmail.com)
Айруни Ашот	Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ashot.hayruni@ysu.am)
Байбурдян Ваган	Профессор кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ, доктор исторических наук (vbayburdyan1933@gmail.com)
Варданян Аргишти	Старший научный сотрудник Института истории НАН Армении, кандидат исторических наук
Дакесян Андраник	Директор Центра исследований армянской диаспоры Университета Айказян (Бейрут), доктор политических наук (adakesian@haigazian.edu.lb)
Закарян Сейран	Заведующий кафедрой истории философии ЕГУ, доктор философских наук, профессор (szakaryan@ysu.am)
Мирзоян Элина	Ассистент кафедры тюркологии ЕГУ, младший научный сотрудник Музея-института Геноцида армян НАН РА, кандидат филологических наук (elina-mirzoyan@ysu.am)
Петросян Гегам	Декан факультета международных отношений ЕГУ, доктор исторических наук, профессор (gegham.petrosyan@ysu.am)
Петросян Ваграм	Заведующий отделом армяно-курдских отношений Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук, доцент (vahram_petrosyan@ysu.am)
Петросян Вардан	Заведующий кафедрой общего языкознания, кандидат филологических наук, доцент (vz.Petrosyan@ysu.am)
Погосян Варужан	Заведующий отделом геноцидоведения Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (varoujean.poghosyan@ysu.am)

- Погосян Нарек** Аспирант Музея-института Геноцида армян НАН РА (poghosyan92@bk.ru)
- Погосян Норайр** Доцент кафедры истории армянского языка ЕГУ, кандидат филологических наук (Norayr.poghosyan@ysu.am)
- Саакян Арцруни** Профессор кафедры истории Армянской церкви ЕГУ, доктор исторических и филологических наук (artsrunisahakyan@ysu.am)
- Саркисян Арташес** Доцент кафедры армянского языка ЕГУ, кандидат филологических наук (artashes.sargsyan@ysu.am)
- Телян Леонид** Доцент кафедры армянского языка ЕГУ, кандидат филологических наук (telyanleonid@ysu.am)
- Тунян Валерий** Профессор Ереванского филиала Российского государственного университета туризма и сервиса, доктор исторических наук (tunyanvalery@rambler.ru)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Adamyan Nineta** PhD student at the Department of Modern History of the Institute of History of NAS RA (ninettadamyan@gmail.com)
- Avagyan Artsrun** Doctor of Philology, Professor, Dean of the Faculty of Armenian Philology, YSU (a.avagyan@ysu.am)
- Azatyán Ara** PhD student at the Institute of History (arazatyan@mail.ru)
- Bayburdyan Vahan** Doctor of History, Professor at the Chair of International Relations and Diplomacy of YSU (vbayburdyan1933@gmail.com)
- Dakessian Andranik** Doctor of Political Sciences, Director of the Armenian Diaspora Research Centre of Haigazian University in Beirut (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Hayrapetyan Tatevik** PhD in History (haytatev@gmail.com)
- Hayruni Ashot** Senior Researcher at the Institute for Armenian Studies of YSU, Professor at the Chair of Armenian History, YSU, Doctor of History (ashot.hayruni@ysu.am)
- Mirzoyan Elina** PhD, Assistant Professor at the Chair of Turkish Studies of YSU, Scientific researcher of the Armenian Genocide Museum-Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (elina-mirzoyan@ysu.am)
- Petrosyan Vahram** PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Armenian-Kurdish Relations of the Institute for Armenian Studies of YSU (vahram_petrosyan@ysu.am)
- Petrosyan Vardan** PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Chair of General Linguistics, YSU (vz.Petrosyan@ysu.am)
- Poghosyan Narek** PhD Student at the Museum-Institute of NAS RA (poghosyan92@bk.ru)
- Poghosyan Norayr** PhD in Philology, Associate Professor at the Chair of History of Armenian Language of YSU (Norayr.poghosyan@ysu.am)
- Poghosyan Varoujean** Doctor of History, Head of the Department of Genocide Studies of the Institute for Armenian Studies of YSU (varoujean.poghosyan@ysu.am)
- Sahakyan Artsruni** Doctor of History and Philology, Professor at the Chair of History of Armenian Church (artsrunisahakyan@ysu.am)

Sargsyan Artashes PhD in Philology, Associate Professor at the Chair of the Armenian Language, YSU (artashes.sargsyan@ysu.am)

Telyan Leonid PhD in Philology, Associate Professor at the Chair of the Armenian Language, YSU (telyanleonid@ysu.am)

Tunyan Valery Doctor of History, Professor at the Yerevan Branch of Russian State University of Tourism and Service (tunyanvalery@rambler.ru)

Vardanyan Argishti PhD in History, Senior Researcher at the Department of Medieval History of the Institute of History of NAS RA

Zakaryan Seyran Doctor of Philosophy, Head of the Chair of History of Philosophy, YSU (szakaryan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Արժրունի Սահակյան

Մի համաշխարհային խորհրդանիշի հուղայական ակունքը.
տապանակիր լեռան ավանդապատումը և Հայաստանի
սրբազնացումը..... 3

Արգիշտի Վարդանյան

Մամիկոնյանները 774-775 թթ. հակաարաբական
համաժողովրդական ապստամբության շրջանում..... 16

Գեղամ Պետրոսյան

Թուրքիային տարածքային զիջումների հարցը Տրապիզոնի
հաշտության խորհրդաժողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ)..... 29

Աշոտ Հայրունի

Հայկական հարցը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության
մեջ գերմանա-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում
(1918 թ. մարտ-հունիս) (գերմաներեն) 42

Արա Ազատյան

Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձի գնահատման
շուրջ 63

Նարեկ Պողոսյան

«Հումանիտար ինտերվենցիայի» հասկացությունը և հայերի
պաշտպանության համար ինտերվենցիաները Ռաֆայել Լեմկինի
գործերում 75

Տաթևիկ Հայրապետյան

Հակաալիկյան դժգոհությունների ճնշումը և Հեյդար Ալիևի դիրքերի
ամրապնդումն Ադրբեջանում (1995-1998 թթ.)..... 87

Էլինա Միրզոյան

Ազգային ինքնության խնդիրը «Ակոս» երկլեզու շաբաթաթերթում
Հրանտ Դինքի խմբագրապետության տարիներին (1996-2007)..... 101

Արժրուն Ավագյան

Վահան Թեքեյան-Լևոն Զավեն Սյուրմելյան. սերտ
բարեկամություն և անդարձ բաժանում 117

Վարդան Պետրոսյան

Հին հայերենի եռաբարբառյան կազմությունները
(համաժամանակյա հայեցակետ)..... 128

Լեոնիդ Թեյյան	
Շարահյուսական նորմ. գուգաձևեր և շեղումներ	137
Արտաշես Սարգսյան	
Թվային համաձայնությունը հայերենի բարդ նախադասություններում.....	149
Սեյրան Զաքարյան	
Արդյո՞ք սքոլաստիկական էր XIV դարի հայ փիլիսոփայությունը.....	162

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Վարուժան Պողոսյան	
Հ. Ա. Մանանդյանի և նրա վրացի գործընկերների գիտական համագործակցության շուրջ (ռուսերեն)	175
Նինետա Ադամյան	
Փաստաթղթեր Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերության գաղթականներին ցուցաբերած օգնության պատմությունից (1915 թ. հունվար, նոյեմբեր) (ռուսերեն).....	185

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նորայր Պողոսյան	
Հրաչիկ Միրզոյան, Հայ գրքի և գրատպության պատմության փիլիսոփայական անդրադարձներ	198
Վահրամ Պետրոսյան	
Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը	204
Վահան Բայբուրդյան	
Շիրակ Թորոսյան, Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թթ.	210
Վալերի Թունյան	
Ղարաբաղ. պատմություն առճակատման համատեքստում (ռուսերեն)	217
Աշոտ Հայրունի	
Էդվարդ Ֆիջիջյան (հրատարակիչ), Հայոց ցեղասպանությունը գերմանալեզու օրաթերթերի հայելիում 1912-1922 թթ.....	230
Անդրանիկ Տազէսեան	
Յակոբ Չոլաքեան, Տարեգրութիւն Հայ Աւետարանական Բէթէլ Վարժարանի (1923-2013)	234
Տեղեկություններ հեղինակների մասին	239

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Арцруни Саакян	
Иудейские истоки формирования одного мирового символа: миф о горе, сакрализованной Ноевым Ковчегом	3
Аргишти Варданян	
Мамиконяны в период антиарабского общенародного восстания 774-775 гг.	16
Гегам Петросян	
Вопрос о территориальных уступках Турции на Трапезундской мирной конференции (март-апрель 1918 г.)	29
Ашот Айруни	
Армянский вопрос во внешней политике Германии в контексте немецко- турецких отношений в марте-июне 1918 г. (на немецком языке)	42
Ара Азатян	
Относительно оценки майского опыта советизации Армении	63
Нарек Погосян	
Понятие «гуманитарной интервенции» и «интервенции» Рафаэля Лемкина в защиту армян	75
Татевик Айрапетян	
Укрепление власти Гейдара Алиева в Азербайджане в 1995-1998 гг.	87
Элина Мирзоян	
Проблема национальной идентичности на страницах газеты «Акос» в годы редакторства Гранта Динка (1996-2007 гг.)	101
Арцрун Авагян	
Ваган Текеян-Левон Завен Сюрмелян: тесная дружба и безвозвратное расставание	117
Вардан Петросян	
Трифтонговые образования в древнеармянском языке (синхронный аспект)	128
Леонид Телян	
Синтаксическая норма: вариативные формы и отклонения	137
Артасеш Саркисян	
Согласование в числе в сложных предложениях в армянском языке	149
Сейран Закарян	
Была ли схоластической армянская философия XIV века?	162

ПУБЛИКАЦИИ

Варужан Погосян

К истории научного сотрудничества Я. А. Манандяна с грузинскими коллегами (на русском языке)..... 175

Нинетта Адамян

Документы из истории помощи, оказанной беженцам Кавказским Армянским Благотворительным обществом (январь, ноябрь 1915 г.) (на русском языке) 185

РЕЦЕНЗИИ

Норайр Погосян

Грачик Мирзоян, Философские отклики истории армянской книги и книгопечатания 198

Ваграм Петросян

Николай Оганисян, Участие курдов в Геноциде армян 204

Ваган Байбурдян

Ширак Торосян, Вопрос о выходе к морю во внешней политике Республики Армения в 1919-1920 гг. 210

Валерий Тунян

Карабах: история в контексте конфликта, 2014 (на русском языке) 217

Ашот Айруни

Эдуард Фиджиджян (издатель), Геноцид армян в зеркале немецкоязычных газет в 1912-1922 гг. 230

Андраник Дакесян

Акоп Чолакян, Летопись Армянского Евангельского училища Бетел (1923-2013) 234

Сведения об авторах 241

COTENTS

ARTICLES

Artsruni Sahakyan	
The Jewish Source of the Formation of a Global Symbol: the Myth of the Mountain Sanctified by Noah's Ark.....	3
Argishti Vardanyan	
The Mamikonians During Anti Arab National Uprising of 774-775 Years	16
Gegham Petrosyan	
The Issue of Territorial Concessions to Turkey in Trabzon Peace Conference (March-April, 1918).....	29
Ashot Hayruni	
The Armenian Question in the Foreign Policy of Germany in the Context of German-Turkish Relations (March-June 1918) (in German).....	42
Ara Azatyan	
On the Evaluation of the May Attempt of the Sovietization of Armenia	63
Narek Poghosyan	
Concept of the "Humanitarian Intervention" and Raphael Lemkin's "Interventions" for the protection of Armenians.....	75
Tatevik Hayrapetyan	
The Strengthening of Heydar Aliyev's Power in Azerbaijan During 1995-1998.....	87
Elina Mirzoyan	
The Problem of National Identity in the Pages of the "Agos" Weekly During the Years of Hrant Dink's Editorship (1996-2007).....	101
Artsrun Avagyan	
Vahan Tekeyan-Levon Surmelyan: Close Friendship and Irrevocable Parting.....	117
Vardan Petrosyan	
Old Armenian Triphthongal Combinations (a Synchronic Approach).....	128
Leonid Telyan	
The Syntactic Norm: Variation Forms and Deviations	137
Artashes Sarkisyan	
The Agreement of Numbers in Composite Sentences in Armenian.....	149
Seyran Zakaryan	
Was the XIV Century Armenian Philosophy Scholastic?	162

PUBLICATIONS

Varoujean Poghosyan

On the Scientific Cooperation between H.A. Manandyan and his Georgian
Colleagues (in Russian)..... 175

Nineta Adamyán

Documents Concerning the History of Aid to Refugees Provided
by Armenian Benevolent Society in the Caucasus
(January, November 1915) (in Russian)..... 185

REVIEW

Norayr Poghosyan

Hrachik Mirzoyan, Philosophical Reflections on the History
of Armenian Books and Printing..... 198

Vahram Petrosyan

Nikolay Hovhannisyan, The Participation of Kurds in the Armenian
Genocide..... 204

Vahan Bayburdyan

Shirak Torosyan, The Problem of Marine Exit in the Republic of Armenia's
Foreign Policy During 1919 and 1920 210

Valery Tunyan

Karabakh: History in the Context of Conflict (in Russian) 217

Ashot Hayruni

Edvard Fijijyan (Editor), The Armenian Genocide in the Mirror
of the German Newspapers in 1912-1922 230

Andranik Dakesyan

Hakob Cholakyan, Chronicles of Armenian Evangelical College
of Bethel (1923-2013) 234

Information about the Authors 243

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (10)

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն և ռուսերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն և ռուսերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:

2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:

3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (զլխատառերով), վերնագիրը (զլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլփոստի անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):

4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճման կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (handes@armin.am), հեռ. +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English and in Russian, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian and in Russian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)

2. Font Size – 12, Line Space – 1.5

3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author's agreement)

4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.

5. To write key words.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (handes@armin.am), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языках, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском и русском языках, в случае других языков – на армянском и русском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка - Sylfaen, других языков - Times New Roman.

2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел - 1.5.

3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).

4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издания (в случае прессы также и номер) и страница.

5. Дать ключевые слова.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (handes@armin.am), тел.: +374 60 710092